

Prof. dr. Elvir Čizmić
Anes Hrnjić, MA
Mr. sc. Hatidža Jahić
Univerzitet u Sarajevu/University of Sarajevo
Ekonomski fakultet/School of Economics and Business

UDK 330.34 : 342.3 (497.6)

**ULOGA I ZNAČAJ PREDUZETNIŠTVA U PROCESU
EKONOMSKOG RAZVOJA I JAČANJA
SUVERENITETA BOSNE I HERCEGOVINE**

**THE ROLE AND IMPORTANCE OF ENTREPRENEURSHIP
IN THE STRENGTHENING OF BH ECONOMIC
DEVELOPMENT AND SOVEREIGNTY**

Sažetak

Tradicionalno značenje riječi suvereniteta povezuje se sa neotuđivim pravom države da na teritoriji koju zauzima provodi efektivnu kontrolu legitimno upravljajući ekonomskim, pravnim, političkim, kulturalnim i svim drugim aspektima društvenog života u skladu sa internom voljom i vlastitim interesima. Međutim, savremeno shvatanje fenomena suvereniteta države je daleko kompleksnije, te se može reći da je moderni suverenitet prije svega vezan za ekonomsku snagu države u kontekstu rasta i razvoja nacionalne ekonomije. Cilj ovog rada je prikaz uloge i značaja preduzetništva kao centralne poluge funkcioniranja tržišne ekonomije u Bosni i Hercegovini, što predstavlja jedan od ključnih uslova na njenom putu ka Evropskoj uniji, euroatlantskim i regionalnim integracijama. Preduzetništvo, kao svojevrsan izvor inovacija u društvu koji unapređuje produktivnost i poboljšava konkurentnost, prikazan je u kontekstu bh. okruženja sa fokusom na njegovu ulogu i nedvojbenu povezanost sa ekonomskim rastom i razvojem. Posebna pažnja je posvećena objašnjenju važnosti preduzetničke filozofije u kompanijama bez obzira na njihovu veličinu, vlasničku strukturu ili privrednu djelatnost kao primjerenom receptu efektivnijeg upravljanja u današnjem izrazito dinamičnom poslovnom okruženju koje karakterizira kontinuitet promjena i rapidan razvoj tehnologije. Ispitana je, također, buduća dinamika razvoja preduzetništva, te su identificirani institucionalni i ekonomski elementi koji potencijalno predstavljaju određene barijere i izazove. Na kraju rada date su preporuke ekonomskih politika i daljnjih aktivnosti sa ciljem intenziviranja razvoja preduzetništva kao važnog stuba ukupnog bh. privrednog rasta i razvoja, a samim time i jačanja suvereniteta i međunarodnog utjecaja zemlje.

Ključne riječi: *preduzetništvo, ekonomski rast i razvoj, suverenitet, EU integracije, ekonomska politika*

Summary

Traditional meaning of the word sovereignty is associated with indisputable authority of the country to legitimately conduct effective control on its territory managing economic, legal, political, cultural and all other aspects of social life in accordance with the internal will and its own interests. However, contemporary understanding of the sovereignty is more complex and it can be noted that modern sovereignty of nation is primarily related to the economic strength in the context of growth and development of economy. The aim of this paper is to review role and importance of the entrepreneurship as a central element of market economy function, which represents one of the crucial requirements on Bosnia-Herzegovinian path towards European Union, Euro-Atlantic and regional integrations. Entrepreneurship as a source of innovation in a society which improves productivity as well as competitiveness is presented in regard to Bosnian-Herzegovinian context focusing on unquestionable correlation with the economic growth and development. Particular attention is dedicated in explanation of entrepreneurial philosophy significance within companies regardless of their size, ownership structure or economic activities as an appropriate recipe of effective management in today's highly dynamic business environment which is characterized by continuity of changes and rapid development of technology. The pace of future entrepreneurship development in Bosnia and Herzegovina is evaluated, meanwhile institutional and economic elements that potentially represent specific barriers and challenges are identified. Finally, recommendations of economic policy and further actions are highlighted with aim to intensify the development of entrepreneurship as an important pillar of economic growth in Bosnia and Herzegovina and thus strengthening the sovereignty and international influence of the country.

Keywords: *Entrepreneurship, growth and development, sovereignty, EU integrations, economic policy*

1. Uvod

Tradicionalno značenje riječi suvereniteta povezuje se sa neotuđivim pravom države da na teritoriji koju zauzima provodi efektivnu kontrolu legitimno upravljajući ekonomskim, pravnim, političkim, kulturalnim i svim drugim aspektima društvenog života u skladu sa internom voljom i vlastitim interesima. Međutim, savremeno shvatanje fenomena suvereniteta države je daleko kompleksnije, te se može konstatirati da je moderni suverenitet prije svega vezan za ekonomsku snagu države u kontekstu rasta i razvoja nacionalne privrede. Hipoteza da je preduzetništvo povezano sa rastom i razvojem nacionalne privrede nalazi svoje temelje u jednostavnom, zdravorazumskom rezoniranju i ekonomskom posmatranju da aktivnosti koje

se bave transformacijom ideja u ekonomske prilike predstavljaju centralni element i „srce“ preduzetništva (Secretariat of the United Nations, 2004). Stoga je preduzetništvo svojevrsan izvor inovacija i promjena u društvu i kao takvo potiče unapređenje produktivnosti i konkurentnosti kako privrede tako i društva u cjelini. Prema definiciji Schumpetera (1950, 1961), preduzetnik je osoba koja ima ulogu koordiniranja proizvodnje i poticanja promjena, tzv. agent promjena koji je odgovoran za kreativnu destrukciju. Navedeni proces industrijske transformacije obično prati i neki oblik radikalne inovacije inkorporiran u preduzetničku djelatnost. Spomenuta definicija posebno ističe preduzetničku ulogu inovatora jer autor smatra da su preduzetnici primarni pokretači privrednog rasta i razvoja, te je njihova osnovna zadaća iznalaženje novih poslovnih modela i tehnika obavljanja rada sa ciljem rješavanja već postojećih izazova i problema u društvima (Shrivastava 2013). Prema Schumpeterovoj viziji kapitalizma, inovativni naponi preduzetnika su glavni pokretač dugoročnog ekonomskog rasta, uprkos činjenici da se u tom procesu uništava vrijednost postojećih poslovnih subjekata koji su uživali određeni stepen monopola na tržištu (Čizmić – Crnkić 2012).

U posljednjih 20-ak godina pojavila se definicija preduzetništva koja je postala izrazito popularna u literaturi zbog orijentacije na procese i ljude. Ona glasi: „Preduzetništvo je proces koji uključuje otkriće, evaluaciju i eksploataciju mogućnosti uvođenja novih proizvoda, usluga, procesa, načina organiziranja ili tržišta“ (Venkataraman 1997.; Shane – Venkataraman 2000). Mnogi autori ističu važnost preduzetništva posmatrajući ga kao ekonomski mehanizam putem kojeg je moguće identificirati i ublažiti neefikasnosti u nacionalnim privredama (Baum *et al.* 2007.; Toma *et al.* 2014). Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj ili skraćeno OECD (2008) navodi da preduzetništvo predstavlja centralnu polugu funkcioniranja tržišne ekonomije, te je kao takvo izuzetno važan faktor u procesu približavanja naše zemlje standardima Evropske unije i integraciji tržišta. Dinamika razvoja preduzetništva može varirati u različitim zemljama u zavisnosti od institucionalnog konteksta i stepena ekonomskog razvoja (Autio 2007). Također, priroda i struktura preduzetničkih aktivnosti varira u različitim državama, a kao značajniji utjecajni faktori na spomenuti ekonomski fenomen navode se relativni obim nužnosti te stepen mogućnosti realizacije preduzetničke djelatnosti (Acs *et al.* 2008). Cilj ovog rada je dati prikaz uloge preduzetništva u kontekstu domaće privrede i njegov utjecaj na daljnji ekonomski rast te jačanje suvereniteta Bosne i Hercegovine. Posebna pažnja je posvećena objašnjenju koncepta preduzetničke filozofije kao primjerenog recepta efektivnijeg upravljanja preduzećima u današnjem izrazito dinamičnom poslovnom okruženju koje karakterizira kontinuitet

promjena i rapidan razvoj tehnologije, te su predstavljene osobine preduzetnika koje u značajnoj mjeri doprinose i ličnom suverenitetu osobe te razvoju demokratskog i otvorenog društva. Ispitana je, također, buduća dinamika razvoja bh. preduzetništva sa osvrtom na različite vrste preduzetništva. Na kraju rada date su preporuke ekonomskih politika i daljnjih aktivnosti sa ciljem intenziviranja razvoja preduzetništva kao važnog stuba ukupnog bh. privrednog rasta i razvoja, a samim time i jačanja nacionalnog suvereniteta i međunarodnog utjecaja zemlje.

2. Karakteristike preduzetnika, preduzetnička filozofija i vrste preduzetništva

Termin „preduzetnik“ (*eng. Entrepreneur*) vodi porijeklo iz francuskog jezika, a inicijalno je korišten tokom 13. stoljeća u formi glagola koji ima značenje „uraditi“ ili „poduzeti“ određenu akciju. Kasnije se, tokom 16. stoljeća, upotreba navedenog pojma odnosila na pojedince angažirane u vojnim ekspedicijama (Balasundaram 2008). Kilby (1971) ističe da je termin „preduzetnik“ prvi put upotrijebljen u kontekstu ekonomskih aktivnosti početkom 18. stoljeća od Richarda Cantillona, irskog ekonomiste francuskog porijekla i autora poznatog djela iz 1755. godine naslovljenog „Esej o prirodi trgovine“. Cantillon (1755) opisuje preduzetnika kao ključni faktor društveno-ekonomskih promjena i osobu koja ima sposobnost predviđanja novih mogućnosti te unapređenja tehnike, linija proizvodnje i koordinacije. Pokretanje sopstvenog biznisa predstavlja individualnu odluku, stoga je važno istraživati personalne osobine (ili karakteristike) ljudi koji žele postati preduzetnici (Littunen 2000). Tipične osobine uspješnih preduzetnika uključuju spremnost na preduzimanje rizika, inovativnost, specifično tržišno znanje, proizvodni know-how, vještine poslovnog upravljanja, marketing vještine i sposobnost saradnje sa drugim ljudima, tzv. interpersonalne vještine (Casson 1982).

Dvije teorije koje se često primjenjuju u akademskim istraživanjima preduzetničkih namjera su McClellandova teorija potreba za postignućem i Rotterova teorije lokusa kontrole. Naime, McClelland (1961) navodi da pojedinci koji imaju snažnu potrebu za postignućem i želju za rješavanjem problema na kvalitativno nekonvencionalan način, pritom postavljajući ciljeve i ulažući vlastiti napor u ostvarivanje istih, češće se odlučuju na pokretanje preduzetničkih poduhvata i općenito su uspješniji od drugih u svojim preduzetničkim namjerama. Sa druge strane, Rotter (1966) tvrdi da lokus kontrole pojedinca može biti interni i eksterni. Interni lokus kontrole podrazumijeva da pojedinac upravlja vlastitim životom u kojem su rezultati

posljedica vlastitih akcija i prvenstveno zavise od njegovog ponašanja i ličnih karakteristika koje posjeduje. Nasuprot tome, eksterni lokus kontrole predstavlja stav pojedinca koji je fokusiran na aktivnosti drugih ljudi ili sudbinu i sreću, te time onemogućava učenje i podstiče njegovu pasivnost. Interni lokus kontrole se često povezuje sa ispoljavanjem preduzetničkog ponašanja koje uključuje visok stepen motivacije, kontinuiranu želju za učenjem i aktivnu težnju za ostvarivanjem postavljenih ciljeva. Predstavljene teorije vezane za preduzetničke namjere i ponašanje nagovještavaju da će društva koja obiluju uspješnim preduzetnicima također biti uređenija, funkcionalnija i suverenija s obzirom da su upravo preduzetnici pokretači promjena i inovatori koji su u stanju svojom istrajnošću, kreativnošću i znanjem iznaći kvalitativno drugačija i efikasnija rješenja za društvene i ekonomske izazove.

Očuvanje stepena nacionalnog suvereniteta nad domaćim tržištem rada, privredom te politikama zaštite životne sredine i državne teritorije uz istovremeno pragmatično pregovaranje sukcesivnih multilateralnih sporazuma vezanih za liberalizaciju trgovine sa drugim zemljama predstavlja mudrost i veliki je izazov za današnje državnike širom svijeta (Bagwell – Stainger 2001). U konkretnom slučaju, mnoge zemlje imaju negativan stav prema pravilima i pristupu tržišne orijentacije koju zagovara Svjetska trgovinska organizacija ili skraćeno WTO. Naime, zabrinutost određene skupine aktivista koja se odnosi na nacionalni suverenitet i ekonomsku neovisnost čini se opravdana. Imajući u vidu karakteristike preduzetnika i filozofiju njihovog djelovanja čiji elementi uključuju personalnu nezavisnost, samopouzdanje, snalažljivost, pragmatičnost, kreativnost i marljivost, upravo ovaj društveni segment sa vrlo istaknutim ličnim suverenitetom može biti značajan faktor u očuvanju nacionalne privrede i državnog suvereniteta od eksternih tržišnih utjecaja. Razvoj nacionalnog preduzetništva i preduzetnika sa patriotskom orijentacijom može predstavljati efektivnu barijeru slobodnom pristupu inostrane konkurencije na domaće tržište rada.

Demokratija i preduzetništvo kao društveno-politička i poslovna filozofija su kompatibilni i strogo su uzročno-posljedično povezani. Kroz historijski razvoj i evoluciju ljudskog roda možemo posmatrati da su demokratska društva davala slobodu preduzetničkom djelovanju, a nacionalne ekonomije sa takvim kulturološko-političkim naslijeđem su ostvarivale kvalitetniji rast i razvoj privrede (Čizmić – Crnkić 2012). I obratno, kulturološko-politički krugovi u okviru kojih se preduzetništvo posmatralo kao pozitivan fenomen su veoma brzo uveli demokratiju kao platformu njihovog društvenog djelovanja i uređenja. Kako bismo postigli bolje razumijevanje koncepta preduzetničke filozofije, važno je istaknuti da najveći broj preduzetnika

dolazi iz kruga onih koji posjeduju deset sljedećih karakteristika prema konceptu nazvanom 10C predstavljenom u tabeli 1 (Šunje – Čizmić 2005).

Tabela 1 – 10C koncept preduzetničkih osobina

Conceptual thinking	Sposobnost konceptualnog promišljanja preduzetnika
Capabilities	Sposobnost prepoznavanja poslovnih šansi u okruženju
Conscious	Svjesnost obaveza, samopouzdanje i odgovornosti za start-up
Congruency	Sveobuhvatnost u kontekstu poslova koje preduzetnik obavlja
Charge emotional	Emotivni naboj preduzetničkog duha i emocionalne inteligencije
Charity	Etičnost i moralni integritet u obavljanju preduzetničkog posla
Customer oriented	Potpuna orijentiranost na klijente i njihovo zadovoljstvo
Competitive spirit	Takmičarski duh odnosno konkurentnost u načinu obavljanja posla
Courage	Hrabrost preduzetnika da uđe u određen poslovni poduhvat
Commitment	Puna posvećenost preduzetničkom poduhvatu, a ne parcijalna

Kada pogledamo listu gore navedenih osobina preduzetnika, onda nije iznenađujuće da mala i srednja preduzeća (ili skraćeno SME) u nekim od najrazvijenijih privreda svijeta, primjerice u Sjedinjenim Američkim Državama i Njemačkoj, čine 99% ukupno registrovanih poslovnih subjekata, zapošljavaju oko 50% radnika privatnog sektora, te generiraju oko 60% novih radnih mjesta u istom (Abel-Koch 2015). Međutim, Rae (2007) naglašava da se preduzetništvo kao ekonomski fenomen ne odnosi isključivo na aktivnosti malih i srednjih preduzeća ili biznis, već predstavlja svojevrsan način razmišljanja odnosno poslovnu filozofiju i način ponašanja. Stoga u svakoj poslovnoj djelatnosti i u svakom preduzeću, bez obzira na njegovu veličinu i vlasničku strukturu, inventivno preduzetničko razmišljanje je od ključnog značaja. Preduzetničko razmišljanje se prije svega odnosi na kreativnost, sistemski pristup rješavanju problema, proaktivnost i implementaciju ideja u kojima preduzetnici pokreću inicijative i donose promjene u okruženju u kojem djeluju. Sa druge strane, Baumol (1993) smatra da je pojmovno određenje preduzetništva izrazito težak

zadatak; međutim, on naglašava da ga se vrlo često pogrešno upotrebljava kao sinonim za menadžment. Spomenuti autor konstatira da preduzetništvo kao poslovna filozofija ima odrednicu strateškog djelovanja, a konceptualno je povezano sa strateškim usmjerenjem preduzeća i strateškim planiranjem, uvažavanjem preduzetničkih prilika i poticanjem preduzetničkih inicijativa, afirmacijom menadžerskih struktura te promjenom kontrolnih mehanizama proizvodnih elemenata (Deželjin 2002).

U procesu kreiranja poslovnog okruženja i klime pogodne za rast i razvoj privatnog sektora nacionalne vlade igraju izuzetno važnu ulogu i predstavljaju ključni subjekt dinamiziranja privrede putem stvaranja prilika za preduzetnike. Postoji set različitih politika i strategija Evropske unije: OECD programi, Monterrey Consensus i Millennium razvojni ciljevi, koji tretiraju pitanje borbe protiv siromaštva i društvene isključenosti putem razvoja malih i srednjih preduzeća u Bosni i Hercegovini (Džafić – Babajić 2015). Krucijalna oblast za budućnost Evropske unije, a posljedično i naše zemlje koja je posvećena euroatlantskim integracijama, vezana je za povećanje investicija i inovacija koje predstavljaju kontinuiranu prijetnju i barijeru konkurentnosti i dugoročnom potencijalu razvoja. Mala i srednja preduzeća su centralni pokretači investicija i inovacija koji stimuliraju ekonomski rast i zapošljavanje. Evropska ekonomija oslanja se upravo na preduzetništvo kako bi ostvarila svoj puni potencijal. U prosjeku 98 od 100 kompanija čine mala i srednja preduzeća koja zapošljavaju većinu radne snage. Stoga ekonomska politika treba spriječiti negativne tržišne efekte koji neproporcionalno utječu na preduzetništvo te eliminirati prepreke za rast kako bi se podstakla dinamičnost privatnog sektora u pogledu inovacija i investicija (Sunje – Čizmić 2005). Analizom teorije moguće je identificirati osam osnovnih potkategorija preduzetništva i to:

- individualno preduzetništvo,
- grupno preduzetništvo,
- korporativno preduzetništvo,
- porodično preduzetništvo,
- žensko preduzetništvo,
- socijalno preduzetništvo,
- akademsko (spin off i spin out) preduzetništvo i
- studentsko preduzetništvo.

Kao posebno važna potkategorija preduzetništva za efektivnije funkcioniranje društva izdvaja se socijalno preduzetništvo. Socijalno preduzeće definiše se kao poslovni subjekt koji je prvenstveno orijentiran na

rješavanje socijalnih problema i koji višak vrijednosti reinvestira prvenstveno u te svrhe, bilo u svoju djelatnost bilo u zajednicu (Wickham 2006). U kontekstu jačanja zajednice izuzetno je popularno akademsko te studentsko preduzetništvo.

3. Ekonomski rast i razvoj, suverenitet i globalizacijski procesi

Suverenitet definiramo kao vrhovnu (ili neograničenu) vlast na određenoj teritoriji. U klasičnom smislu, suverenitet pripada državi, vladaru ili narodu, te je apsolutno jedinstven i nedjeljiv. Najčešći načini prakticiranja takvog suvereniteta su uključivali centraliziranu kontrolu nad teritorijem, teritorijalni integritet i potpuno neovisnu unutarnju i vanjsku državnu politiku te nemiješanje u unutarnja pitanja drugih država. Međutim, suverenitet je, sa druge strane, dinamički koncept koji je evoluirao tokom vremena, te je njegovo razumijevanje i prakticiranje doživjelo višestruke promjene. Utjecaj globalizacije na koncept države i općeprihvaćeni koncept suvereniteta jedno je od pitanja koje je u središtu debata društvenih nauka danas. Pod globalizacijom podrazumijevamo ekonomsku liberalizaciju i integraciju, porast međunarodne razmjene, rastući značaj međunarodnih organizacija, kreiranje visokotehnološkog i globalnog društva sa dostupnim informacijama, ali uz smanjenje moć nacionalnih država. Neoliberalna ideologija i koncept tržišne ekonomije smatra se glavnim pokretačem procesa globalizacije, ali postavlja se pitanje njihovog utjecaja na suverenitet. Današnje poimanje suvereniteta je izmijenjeno u kontekstu njegove ograničenosti te u određenim slučajevima fragmentiranosti i delegiranja. Najčešće je podijeljen između podnacionalnih, nacionalnih i nadnacionalnih (npr. regionalnih) struktura i može se promatrati kao suverenitet na više razina i to: lokalni, nacionalni i globalni. Možemo sa sigurnošću konstatirati da je najveću promjenu doživio teritorijalni suverenitet jer je globalizirano društvo sa informacijsko-komunikacijskim tehnologijama značajno umanjilo važnost fizičkog prostora odnosno granica državne suverenosti. Također, visok stepen ekonomskog integriranja i povezivanja kreirao je globalno tržište i na taj način promijenio razumijevanje koncepta suverenosti. Različita ekonomska i politička moć država danas pokazuje nam da ipak možemo reći da postoje „gubitnici“ i „dobitnici“ procesa globalizacije, odnosno da nisu sve zemlje jednako suverene. Ipak, države i danas imaju značajnu ulogu u regionalnim i globalnim razmjerima jer je njihov suverenitet postao „višeslojan“ (Scholte 2000.; Held 2000).

Današnji suverenitet gotovo da isključivo počiva na osnovama ekonomskog suvereniteta, odnosno na samostalnosti i vlasti, u različitim oblastima ekonomske politike. Međutim, ekonomska politika zemalja svijeta određena je pravilima koja određuju članstvo u međunarodnim organizacijama i regionalnim integracijama u svjetlu procesa globalizacije. Savremeni globalizacijski i integracijski procesi, uz rastući značaj međunarodnih organizacija, supranacionalnih institucija i regionalnih integracija, neminovno stavljaju suverenitet i njegovo razumijevanje u fokus teoretičara i istraživača danas. Međunarodne organizacije jedan su od ključnih faktora procesa globalizacije i globalnog upravljanja (eng. *Global governance*). Sa tim u vezi, u literaturi su prisutna dva oprečna stava, gdje prvi promovira članstvo u međunarodnim organizacijama kao značajnu prijetnju nacionalnom suverenitetu, dok drugi autori navode da je učinak međunarodnih organizacija potpuno drugačiji, te da iste pozitivno utječu na jačanje suvereniteta. Neuspjeh međunarodnih organizacija u borbi sa raznim ekonomskim i društvenim izazovima, poput finansijskih i ekonomskih kriza, zatim kriza hrane, globalnih zdravstvenih i drugih problema, navodi se kao ključni argumenti tzv. antiglobalizacijskog pokreta. Veliki jaz između zemalja u različitim segmentima stavlja manje razvijene zemlje i/ili zemlje u razvoju u potčinjeni položaj u odnosu na najrazvijenije zemlje svijeta i u takvoj raspodjeli moći međunarodne organizacije narušavaju nacionalni suverenitet. Promotori antiglobalizacijskog pokreta također su kritičari velikih korporacija i njihove moći, navodeći sve češću praksu zloupotrebe jeftine i dječije radne snage, loših uslova na radu itd. Stoga rastući značaj globalnih korporacija sve veći broj kritičara smatra istinskim upravljačima svijeta (Korten 1994).

Pitanje pregovaračke moći država u sistemima međunarodnih organizacija kao i u slučajevima dolaska velikih korporacija (eng. *Transnational corporations – TNC*) na tržišta manje razvijenih ili zemalja u razvoju je također predmetom debata u društvenim naukama. U slučajevima gdje je prihod ovih korporacija veći od bruto domaćeg proizvoda (eng. *Gross Domestic Product – GDP*) zemalja na čija tržišta dolaze, pregovaračka moć predstavnika vlasti u tim slučajevima je sasvim sigurno ograničena. Međutim, određeni autori smatraju da globalno upravljanje pozitivno utječe na jačanje suvereniteta i često se navodi kao „novi suverenitet“ (Raustiala 2003.; Chayes – Chayes 1995). Osnovna ideja jeste da se mora uzeti u obzir u kakvom trenutnom globalnom sistemu država funkcioniše, a ne fokusirati se isključivo na ograničavanje moći i nadležnosti. Institucionalizacija međunarodnih odnosa je jedna od osnovnih karakteristika u kojem funkcioniraju današnje države i čak mala izolacija iz međunarodnih ekonomskih i političkih tokova, prema ovim autorima, ograničava napredak

zemlje i maksimiziranje mogućih koristi. U skladu s navedenim, možemo reći da je uključenost u međunarodne ekonomske i političke tokove zapravo novi oblik suvereniteta. Raustiala (2003) navodi da su promjene u međunarodnom sistemu kao i u domaćoj politici već na određene načine ugrozile suverenitet, te da zapravo međunarodne institucije u tim slučajevima služe kao sredstvo osnaživanja i obnove suvereniteta. Danas zemlje nastoje maksimizirati koristi kroz različite oblike regionalnih integracija koje su ekspanziju doživjele nakon Drugog svjetskog rata. Većina regionalnih integracija danas započela je kao određeni oblik trgovinskog sporazuma, gdje se tokom procesa pregovaranja, koji prethodi procesu potpisivanja, dogovaraju trgovinske povlastice, nadležnosti određenih institucija integracije i sl. Najsloženiji oblik integracije u svijetu je trenutno Evropska unija koja predstavlja ekonomsku i političku uniju 28 suverenih zemalja članica sa kojima su se različitim sporazumima rješavala pitanja nadležnosti države i institucija integracije u određenim oblastima. Evropska unija kao takva je zapravo stvorila nadnacionalni suverenitet smanjujući nacionalni suverenitet kroz jačanje institucija integracije.

Članstvo u određenim regionalnim integracijama, kreiranje politika i donošenje odluka u oblastima, kao što su klimatske promjene, organizirani kriminal i drugi svjetski problemi, nisu isključivo u nadležnosti nacionalnih vlada, što nam ilustrira da zemlje ne mogu i zapravo ne trebaju samostalno djelovati u ovim i sličnim aspektima. U kontekstu diskusije o nadnacionalnom suverenitetu također se može govoriti o postojanju ograničene pregovaračke moći određene grupe zemalja prilikom pristupanja različitim regionalnim ili svjetskim integracijama i organizacijama, što nas ponovo navodi na zaključak da nisu sve zemlje svijeta jednako suverene. Nasuprot sve većim razinama povezanosti i integriranja, današnje države svijeta više promoviraju jačanje lokalne razine vlasti, odnosno posežu za decentralizacijom. Ovo je jedan od ključnih trendova u upravljanju, te je prisutan u zemljama širom svijeta bez obzira na njihovu razinu razvijenosti. Odnosi se na praksu da se najveći broj odluka donosi na što nižoj razini vlasti, te se u skladu sa tim u ekonomskoj teoriji i praksi govori o regionalnom i lokalnom ekonomskom razvoju. Očigledno je da međunarodne institucije igraju dvostruku ulogu u procesu izgradnje, obnove i osnaživanja suvereniteta. Život u integriranom i globaliziranom društvu zahtijeva da država bude aktivan učesnik te je, u skladu s tim, ekonomski i društveni kontekst razumijevanja suvereniteta iznimno važan. Zatvorenost zemlji ne može omogućiti sva potrebna dobra i usluge te u konačnici maksimizirati potencijalne koristi. U cilju ostvarivanja većih razina ekonomskog rasta i razvoja, veliki broj zemalja svijeta svoje razvojne strategija bazira na privlačenju velikih korporacija kao najvećih investitora i

nosioca direktnih stranih ulaganja (eng. *Foreign Direct Investments – FDI*) te kroz uključivanje u razne oblike regionalnih integracija, članstvom u međunarodnim finansijskim, razvojnim i drugim institucijama. Suverenitet ovisi o razini ekonomskog rasta i razvoja zemlje odnosno u konačnici o razini preduzetničke aktivnosti u privredi.

4. Preduzetništvo kao faktor ekonomskog rasta i razvoja Bosne i Hercegovine

Preduzetništvo je prepoznato kao jedan od ključnih faktora u funkciji rasta i razvoja bh. ekonomije. Međutim, neadekvatne politike, nepovoljna poslovna klima kao i drugi ekonomski te politički faktori doprinijeli su trenutnom stanju u ovoj oblasti. Proces tranzicije nije završen, te se zemlja još uvijek nalazi u procesu intenzivnih reformi koje imaju za cilj poboljšati poslovnu klimu, uključujući probleme poput kompleksne i velike administracije, nedostatka koordinacije i nejasnih propisa na različitim razinama vlasti u zemlji i slično. Očigledan je nedostatak preduzetničke filozofije i u samim institucijama u čijim direktnim i/ili indirektnim nadležnostima nalazimo oblast preduzetništva te mala i srednja preduzeća (eng. *Medium and Small Enterprises – SME*) ili promoviranje Bosne i Hercegovine kao destinacije pogodne za direktne strane investicije.

Evidentan je nedostatak preduzetničkih znanja i vještina što bi dalje vodilo ka inovacijama, u ovom slučaju ne isključivo kod samih preduzetnika per se, već i u samim institucionalnim strukturama koje imaju konačan cilj da kreiraju klimu koja će voditi rastu preduzetničke aktivnosti u zemlji. Posljednje značajne promjene u reformskom putu Bosne i Hercegovine inicirane su od međunarodne zajednice (ponovo!) početkom 2014. godine u Sporazumu o rastu i zapošljavanju u Bosni i Hercegovini (eng. *Compact for Growth and Jobs in Bosnia and Herzegovina*) i u najvećoj mjeri se odnose na kreiranje povoljne poslovne klime u državi. Iznimno je važno i provođenje reformi obrazovanja na svim nivoima te uključenost univerziteta u nalaženju najboljih rješenja za tekuća pitanja, pa tako i za pitanje poboljšanja poslovne klime i stimuliranja preduzetništva (Hrnjić 2015).

Trenutno postoji konsenzus na svima razina vlasti o predloženom reformskom putu, te su prvi koraci koji se odnose na izmjenu radnog zakonodavstva preduzeti u oba entiteta, Federaciji Bosne i Hercegovine i Republici Srpskoj. Neminovnost na evropskom putu Bosne i Hercegovine jeste i sektor malih i srednjih preduzeća odnosno potpuno usklađivanje zakonodavstva sa propisima i pravilima Evropske unije u ovoj oblasti.

S obzirom da rad tretira pitanje preduzetništva i njegov utjecaj na ekonomski rast i razvoj te posljedično ekonomski suverenitet Bosne i Hercegovine, za potrebe komparativne analize poslovne klime domaće privrede selektirana je Republika Hrvatska iz dva razloga. Prvi, Hrvatsku odlikuju vrlo slične geografske, demografske i kulturalne karakteristike kao i našu zemlju: pripadaju istom regionu jugoistočne Evrope u geopolitičkom smislu, zatim veličinom su približne s obzirom da Hrvatska ima 4,3 miliona, a Bosna i Hercegovina 3,8 miliona stanovnika, što predstavlja razliku od oko 500 hiljada stanovnika, te su kulturalna obilježja usko povezana sa historijskim naslijeđem i dugoročnim odnosima ovih dviju zemalja, tako da je stil poslovanja i pregovaranja također izrazito srodan. Drugi, Republika Hrvatska je pristupila Evropskoj uniji 1. jula 2013. godine kao 28 punopravna članica, te je u procesu pregovora i integracija provela niz reformi koje uređuju oblast preduzetništva i poslovanja općenito, dok je naša zemlja još uvijek u procesu pristupanja i očekuje je sličan set reformi i aktivnosti na putu evropskih integracija.

Važno je istaknuti da je posljednji značajan događaj za Bosnu i Hercegovinu, kada je riječ o njenom procesu pristupanja Evropskoj uniji, predaja aplikacije za članstvo u Evropskoj uniji 15. februara 2016. godine. U teorijskom dijelu rada detaljno su objašnjene karakteristike preduzetnika i preduzetnička filozofija kao temelj rasta i razvoja nacionalne privrede. Međutim, da bi preduzetnici u punom kapacitetu iskazali svoje sposobnosti i znanja, te time kreirali inovativna, kvalitativno nekonvencionalna rješenja za određene probleme, neophodan preduslov je postojanje prikladnog okruženja koje će ih podržati i stimulirati, a ne predstavljati barijeru za daljnji razvoj. Iz tog razloga napravljena je komparativna analiza poslovnog ambijenta koji stvara političko-pravni okvir za realizaciju preduzetničkih aktivnosti sa ciljem da se ocijeni stanje domaćeg preduzetništva i ispituju efekti provedenih reformi Republike Hrvatske na njenom evropskom putu.

Tabela 2 – Komparativna analiza poslovne klime u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj u periodu od 2011. do 2016. godine

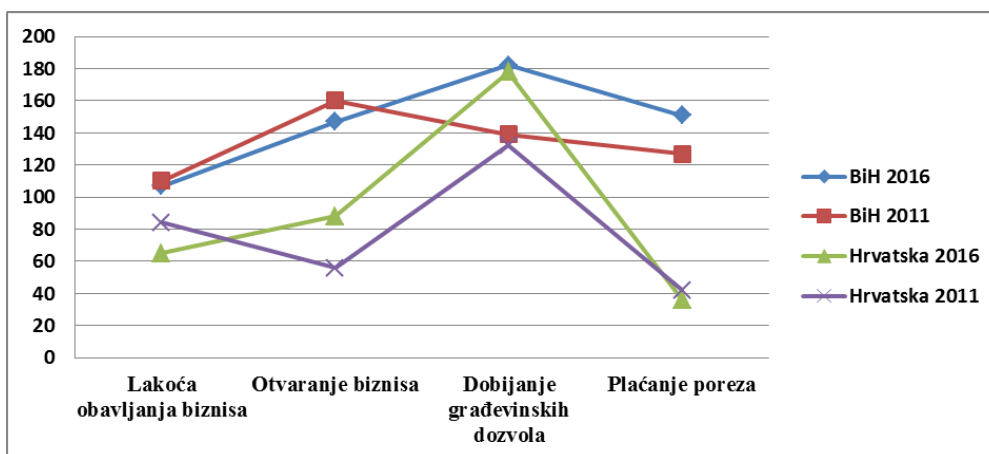
	BiH		Hrvatska	
	2016.	2011.	2016.	2011.
<i>Populacija (u milionima)</i>	3,8	3,8	4,3	4,4
Lakoća obavljanja biznisa	107	110	65	84
Bodovna udaljenost od lidera (0–100)	60,55	-	66,53	-
GNI po glavi stanovnika (u USD)	4740	4700	13330	13810
Otvaranje biznisa	147	160	88	56
Bodovna udaljenost od lidera (0–100)	72,5	-	85,43	-
Procedure (broj)	11	12	7	6
Vrijeme (dani)	37	55	15	7
Troškovi (% prihoda po glavi)	14,6	17,7	3,5	8,6
Min. kapital (% prihoda po glavi)	28,6	30,5	26,6	13,7
Dobijanje građevinskih dozvola	182	139	178	132
Bodovna udaljenost od lidera (0–100)	39,1	-	44,97	-
Procedure (broj)	15	16	21	13
Vrijeme (dani)	179	255	188	315
Troškovi (% vrijednosti izgradnje)	19,7	578,1	10,9	850,9
Plaćanje poreza	151	127	36	42
Bodovna udaljenost od lidera (0–100)	58,22	-	82,92	-
Uplate (na godišnjoj razini)	45	51	19	17
Vrijeme (sati)	407	422	208	196
Ukupni porezi (% profita)	23,3	23,0	18,8	32,5

Iz posljednjeg izvještaja Svjetske banke (Doing Business, 2015) koji se odnosi na poslovanje za 2016. godinu naslovljenog „Mjerenje regulacijskog kvaliteta i efikasnosti“ (eng. *Measuring Regulatory Quality & Efficiency*), izolirani su parametri relevantni za preduzetničke aktivnosti za našu zemlju i Hrvatsku. Također, sa ciljem praćenja razvojne dinamike poslovne klime u ovim dvjema zemljama, izolirani su podaci za 2011. godinu i sumarno predstavljani u tabeli 2. Posmatrani indikatori poslovnog ambijenta koji su značajni za preduzetničko djelovanje uključuju rangiranje zemalja (eng. *Country ranking*), u konkretnom slučaju plasman naše zemlje i Hrvatske, u odnosu na 189 posmatranih ekonomija svijeta u sljedećim oblastima: lakoća

obavljanja biznisa, otvaranje biznisa, dobijanje građevinskih dozvola i plaćanje poreza. Politika i strategije Evropske unije koje tretiraju oblast preduzetništva mogu se svesti na sljedeće ciljeve: otklanjanje administrativnih, finansijskih i pravnih prepreka, poticanje integracije malih i srednjih preduzeća u jedinstveno tržište, podrška navedenim tipovima preduzeća u korištenju programa Evropske unije, poticanje zajedništva, saradnje i partnerstva te unapređenje kvaliteta menadžerskog djelovanja (Nanić 2013). S obzirom da je Hrvatska provela niz reformi koje reguliraju oblast preduzetništva u procesu EU integracija, nije iznenađujuće da je prema općem indikatoru poslovne klime nazvanom „lakoća obavljanja biznisa“ pozicionirana na 65. mjestu globalne ljestvice zemalja za tekuću godinu, što je za 35 pozicija bolji plasman u odnosu na Bosnu i Hercegovinu. Također, efekte provedenih reformi u Hrvatskoj moguće je uočiti i u kontekstu dinamike razvoja i unapređenja poslovne klime jer je zemlja napredovala 19 pozicija od 2011. godine.

Sa druge strane, ukoliko posmatramo dinamiku razvoja poslovne klime u Bosni i Hercegovini, možemo zaključiti da u posljednjih pet godina nije napravljen značajniji iskorak u kontekstu unapređenja regulativnog kvaliteta i efikasnosti s obzirom da je zemlja napredovala za samo tri pozicije prema općem parametru „lakoće obavljanja biznisa“. Kada je riječ o parametru koji se odnosi na otvaranje biznisa, u Hrvatskoj je lakše pokrenuti vlastito preduzeće ili obrt s obzirom da navedeni proces podrazumijeva manji broj obaveznih procedura kao i broj dana potrebnih za procesuiranje zahtjeva za registraciju. Hrvatska, također, ima znatno jeftiniju proceduru otvaranja vlastitog biznisa, te je i neophodan minimalni kapital niže vrijednosti. Područje u kojem je Hrvatska najviše stagnirala u posljednjih pet godina – kada je riječ o poslovnom ambijentu, te je samo četiri pozicije bolja u odnosu na našu zemlju – u vezi je sa izdavanjem građevinskih dozvola poslovnim subjektima, gdje trenutno zauzima 178. poziciju globalne liste zemalja. Na kraju, ukoliko analiziramo visinu poreza na profit, što je izuzetno važan parametar za preduzetničku djelatnost, možemo zaključiti da je Hrvatska ostvarila najveći napredak u spomenutoj oblasti s obzirom da su porezi smanjeni sa 32,5% na 18,8% ukupnog profita preduzeća u periodu između 2011. i 2015. godine, što predstavlja smanjenje od 13,7%.

Grafički prikaz 1 – Longitudinalna analiza poslovne klime u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj u periodu od 2011. do 2016. godine

Posmatrajući grafički prikaz 1, možemo zaključiti da je Bosna i Hercegovina stagnirala u području oporezivanja biznisa jer je u proteklih pet godina porez povećan sa 23,0% na 23,3% ukupnog profita preduzeća, što predstavlja višu poreznu stopu od 4,5% u komparaciji sa Hrvatskom. Za očekivati je da dinamika rasta novootvorenih biznisa, a posljedično i razvoj preduzetništva, bude niža ukoliko je oporezivanje poslovanja od države više. Longitudinalna komparacija poslovnog ambijenta pokazuje da je Hrvatska nizom reformi koje je bila primorana provesti u procesu pristupanja Evropskoj uniji u znatnoj mjeri unaprijedila poslovnu klimu i pretpostavke razvoja preduzetništva uprkos ekonomskoj krizi koja je pogodila cijelu Evropu u tom periodu. Važno je istaknuti da, iako Bosna i Hercegovina pokazuje ograničene pomake u oblastima koje reguliraju razvoj preduzetništva, npr. proces otvaranja biznisa, napredak je nedovoljan, te je potrebno u što kraćem vremenskom roku provesti reforme na svim razinama vlasti, sa posebnim fokusom na efektivnu koordinaciju, što će stimulirati razvoj preduzetništva i kreirati adekvatniji poslovni ambijent za pokretanje biznisa i investicije.

5. Zaključak i preporuke

Svjetski trend visokog stepena ekonomskog integriranja i povezivanja među zemljama kreirao je globalno tržište i na taj način promijenio razumijevanje koncepta suverenosti države. Najveću promjenu doživio je tzv. teritorijalni suverenitet nacije jer globalizirano društvo sa savremenim informacijsko-komunikacijskim tehnologijama je značajno umanjilo važnost fizičkog prostora odnosno granica državne suverenost. Današnji pojam suvereniteta

gotovo da isključivo počiva na osnovama ekonomskog suvereniteta nacije, odnosno na samostalnosti i vlasti, u različitim oblastima ekonomske politike, uključujući i preduzetništvo. Međutim, ekonomska politika zemalja svijeta zavisi također od pravila koja određuju članstvo u specifičnim međunarodnim ekonomskim i političkim organizacijama (npr. Svjetska banka ili Evropska unija) i regionalnim integracijama u svjetlu procesa globalizacije. Stoga sa ciljem ostvarivanja većih razina ekonomskog rasta i razvoja veliki broj zemalja širom svijeta svoje razvojne strategije bazira na uključivanju u razne oblike regionalnih integracija, članstvu u međunarodnim finansijskim, razvojnim i drugim institucijama te na privlačenju velikih korporacija kao najvećih investitora i nosilaca direktnih stranih ulaganja. Preduzetništvo kao centralna poluga funkcioniranja tržišne ekonomije predstavlja krucijalan faktor kako u procesu rasta i razvoja nacionalne privrede tako i u procesu nacionalnih, regionalnih i međunarodnih ekonomskih integracija.

Mikro, mala i srednja preduzeća predstavljaju okosnicu domaće ekonomije stvarajući preko 60% bruto domaćeg proizvoda (eng. *Gross Domestic Product*) i kreirajući najveći broj novih ranih mjesta u realnom sektoru (Centar za politike i upravljanje, 2010). Stoga je preduzetništvo prepoznato kao jedan od ključnih faktora u funkciji rasta i razvoja bh. ekonomije. Međutim, neadekvatne politike, nepovoljna poslovna klima kao i drugi ekonomski te politički faktori doprinijeli su trenutnom stanju u ovoj oblasti. Proces tranzicije nije završen, te se zemlja još uvijek nalazi u procesu intenzivnih reformi koje imaju za cilj poboljšati poslovnu klimu, uključujući probleme poput kompleksne i obimne administracije, nedostatka koordinacije i nejasnih propisa na različitim razinama vlasti, prilično visoke stope oporezivanja biznisa itd. Očigledan nedostatak preduzetničke filozofije i u samim institucijama – u čijim direktnim i/ili indirektnim nadležnostima nalazimo oblast preduzetništva, malih i srednjih preduzeća, te promoviranja Bosne i Hercegovine kao destinacije pogodne za direktne strane investicije – predstavlja jednu od barijera daljnjeg ekonomskog razvoja. Evidentan je, također, deficit preduzetničkih znanja i vještina, što bi dalje vodilo ka inovacijama, u ovom slučaju ne isključivo kod samih preduzetnika per se, već u samim institucionalnim strukturama koje imaju konačan cilj u kreiranju poslovne klime koja će voditi rastu preduzetničke aktivnosti.

Imajući u vidu karakteristike preduzetnika i filozofiju njihovog djelovanja čiji elementi uključuju personalnu nezavisnost, samopouzdanje, snalažljivost, pragmatičnost, kreativnost i marljivost, upravo ovaj društveni segment sa vrlo istaknutim ličnim suverenitetom može biti značajan faktor u rastu i razvoju nacionalne privrede i očuvanju ekonomskog suvereniteta od

eksternih tržišnih utjecaja. Dalje, demokratija i preduzetništvo kao društveno-politička i poslovna filozofija su kompatibilni i strogo su uzročno-posljedično povezani. Kroz historijski razvoj i evoluciju možemo konstatirati da su demokratska društva davala veću slobodu preduzetničkom djelovanju, a ekonomije sa takvim kulturološko-političkim naslijeđem su ostvarivale veće razine ekonomskog rasta i razvoja. Napredak naše zemlje u demokratizaciji i vladavini prava je nedovoljan, što se negativno odražava i na preduzetničku djelatnost, te je stoga potrebno u što kraćem vremenskom roku provesti reforme na svim razinama vlasti, sa posebnim fokusom na efektivnu koordinaciju, što će stimulirati demokratizaciju, razvoj preduzetništva i kreirati adekvatan poslovni ambijent.

Komparativna analiza poslovne klime u Bosni i Hercegovini sa susjednom, Republikom Hrvatskom pokazala je da u posljednjih pet godina nije napravljen značajniji iskorak u kontekstu unapređenja regulativnog kvaliteta i efikasnosti s obzirom da je zemlja napredovala za samo tri pozicije prema općem parametru „lakoće obavljanja biznisa“ u poređenju sa našim susjedima koji su napravili pozitivan „skok“ od 35 pozicija reformama koje su proveli u procesu pristupanja Evropskoj uniji. S obzirom da faktori poslovnog okruženja mogu djelovati stimulatивно ili biti ograničavajući za daljnji rast i razvoj domaće privrede, uključujući oblast preduzetništva kao glavnog nosioca ovog procesa, vlada ima značajnu ulogu u kreiranju stimulatивnih uslova za razvoj preduzetništva i unapređenje poslovnog ambijenta u tranzicijskim zemljama poput Bosne i Hercegovine (Džafić 2005). Stoga preporuke za daljnje politike, strategije i aktivnosti koje će pozitivno utjecati na razvoj preduzetništva u Bosni i Hercegovini trebaju biti sveobuhvatne, dugoročne i kompatibilne sa generalnom ekonomskom politikom. Institucionalni aparat koji u svojim nadležnostima regulira i upravlja preduzetničkom djelatnošću treba se odnositi materinski prema novoregistriranim, malim preduzećima, a u njihovom daljnjem razvojnom procesu partnerski. Krucijalni element daljnjih ekonomskih reformi u Bosni i Hercegovini treba biti povezan sa posvećenošću tranziciji kao tržišnoj ekonomiji koju će odlikovati dinamičan realni sektor.

Prethodna iskustva zemalja centralne Evrope su pokazala da napredak u ovom procesu zahtijeva istovremeni angažman u tri oblasti i to: razvoj stimulatивnog poslovnog ambijenta za postojeća i novoregistrirana, privatna preduzeća, proces privatizacije državne imovine i unapređenje discipline i konkurentnosti finansijskog sektora. U tranzicijskom procesu iznimno je važno i provođenje reformi obrazovanja na svim nivoima te uključenost univerziteta i naučnih instituta u nalaženju najboljih rješenja za tekuća pitanja, pa tako i za pitanje poboljšanja poslovne klime i stimuliranja preduzetništva, jer misija akademskog društva je unapređenje znanja, razvoj

inovacija i promocija progresa. Zaključno, za dinamičan razvoj preduzetništva i jačanje ekonomskog suvremeniteta, Bosna i Hercegovina treba pokazati veću posvećenost i odlučnost u euroatlantskim integracijama i pristupanju Evropskoj uniji s obzirom da konkurentnost evropske ekonomije počiva na razvoju malih i srednjih preduzeća, te će reforme na evropskom putu naše zemlje zasigurno imati pozitivan efekt na kreiranje stimulirajućeg poslovnog ambijenta te razvoj preduzetništva.

6. Literatura

1. Acs, Z. J., S. Desai, J. Hessels (2008) „Entrepreneurship, Economic Development and Institutions“, *Small Business Economics*, 31(3), oktobar, str. 219–234.
2. Autio, E. (2007) *Global Entrepreneurship Monitor: 2007 Global Report on High Growth Entrepreneurship*, Wellesley, Babson College and London Business School, London.
3. Bagwell, K., R. Staiger (2001) „Domestic Policies, National Sovereignty & International Economic Institutions“, *The Quarterly Journal of Economics*, 116(2), str. 519–562.
4. Balasundaram, N. (2008) „Characteristics of Entrepreneurs: A Comparative Study of Small Scale Entrepreneurs of Srilankan and Bangladesh“, *Lex et Scientia*, 15(2), str. 350–358.
5. Baum, R. J., M. Frese, R. Baron (2007) *The Psychology of Entrepreneurship*, Lawrence Erlbaum Associates, New York.
6. Cantillon, R. (1755) *Essai Sur La Nature Du Commerce en General*, Gyles, London.
7. Casson, M. (1982) *The Entrepreneur: An Economic Theory*, Martin Robertson, Oxford.
8. Centar za politike i upravljanje, 2010. *Izveštaj o politikama malih i srednjih preduzeća u Bosni i Hercegovini*, CUP, septembar, str. 1–28.
9. Chayes, A. H. A. Chayes (1995) *The New Sovereignty: Compliance with International Regulatory Agreements*, Harvard University Press, Cambridge.
10. Čizmić, E., K. Crnkić (2012) *Strateško preduzetništvo: koncepcija paradigme budućnosti*, Ekonomski fakultet, Sarajevo.
11. Deželjin, J., M. Dujanić, H. Tadin, V. Vujić (2002) *Poduzetnički menadžment: Izazov, rizik, zadovoljstvo*, M.E.P. Consult, Zagreb, str. 36–37.
12. Doing Business, 2015. *Measuring Regulatory Quality & Efficiency*, The World Bank.
13. Džafić, Z. (2005) *Small and Medium-sized Enterprises in a Function of Restructuring of the Transition Economies with specific reference to Bosnia and Herzegovina*, Univerzitet u Tuzli, Ekonomski fakultet, Tuzla.
14. Džafić, Z., A. Babajić (2015) „Small and Medium Sized Enterprises in the Function of Economic Development and Poverty Reduction in Bosnia and

- Herzegovina“, 4th ICEI: *Challenges of Economy in Environment under Crisis*, Univerzitet u Tuzli, Tuzla, str. 57.
15. Held, D., ur. (2000) *A Globalizing World?*, Routledge, London – New York.
 16. Hrnjić, A. (2015) „The transformation of higher education: evaluation of CRM concept application and its impact on student satisfaction“, *Eurasian Business Review*, str. 1–25.
 17. Kilby, P. (1971) *Entrepreneurship and Development*, The Free Press, New York.
 18. Korten, D. (1994) „Sustainable Livelihoods: Redefining The Global Social Crisis“, *Earth Ethics* 6(1), str. 11.
 19. Littunen, H. (2000) „Entrepreneurship & the Characteristics of the Entrepreneurial Personality“, *Intl Journal of Entrepreneurial Behaviour & Research*, 6(6), str. 295–309.
 20. McClelland, D. C. (1961) *The Achieving Society*, Collier-Macmillan, London – New York.
 21. Nanić, A. (2013) „Mala i srednja preduzeća kao nosilac razvoja privrede Europske unije“, *Tranzicija*, Vol. 15, No. 31, str. 1–11.
 22. OECD, 2008. *Measuring Entrepreneurship: A Digest of Indicators*, OECD, Pariz.
 23. Rae, D. (2007) *Entrepreneurship: From Opportunity to Action*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, str. 10.
 24. Raustiala, K. (2003) „Rethinking the sovereignty debate in international economic law“, *Journal of International Economic Law*, 6(4), str. 841–878.
 25. Rotter, J. B. (1966) „Generalized Expectations for Internal versus External Control of Reinforcement“, *Psychological Monographs: General & Applied*, 80(1), str. 1–27.
 26. Scholte, J. A. (2000) *Globalization - A Critical Introduction*, Macmillan Press, London.
 27. Schumpeter, J. A. (1950) *Capitalism, Socialism & Democracy*, Harper & Row, New York.
 28. Schumpeter, J. A. (1961) *The Theory of Economic Development*, Oxford Uni, Press.
 29. Secretariat of the United Nations, 2004. *Trade and Development Report, 2004: Policy Coherence, Development Strategies and Integration into the World Economy*, Conference on Trade and Development, United Nations, New York – Ženeva.
 30. Shane, S., S. Benkataraman (2000) „The Promise of Entrepreneurship as a Field Of Research“, *Academy of Management Review*, Vol. 25, No.1, str. 217–226.
 31. Shrivastava, S. (2013) „Role of Entrepreneurship in Economic Development: With Special Focus on Necessity Entrepreneurship and Opportunity Entrepreneurship“, *International Journal of Management and Social Sciences Research*, 2(2), februar, str. 1–5.
 32. Šunje, A., E. Čizmić (2005) „Entrepreneurship as a precondition of economic development“, *Periodical of Faculty of Economics in Sarajevo*, Number 25, str. 475–499.

33. Šunje, A., E. Čizmić (2005) „Poduzetništvo kao preduvjet ekonomskog razvoja“, *Godišnjak Ekonomskog fakulteta u Sarajevu*, Vol. 25, str. 475–500.
34. Toma, S. G., A. M. Grigore, P. Marinescu (2014) „Economic Development and Entrepreneurship“, *Procedia Economics and Finance*, 8(2014), str. 436–443.
35. Venkataraman, S. (1997) „The Distinctive Domain of Entrepreneurship Research: An Editor’s Perspective“. U: Katz, J., R. Brockhaus, ur., *Advances in Entrepreneurship, firm emergence, and growth*, Vol. 3, CT: JAI Press, Greenwich, str. 119–138.
36. Wickham, A. P. (2006) *Strategic Entrepreneurship*, 4th Ed. Prentice Hall, str. 180–181.